

UOT:82.

**DƏMİRÇİOĞLUNUN “MOSKVA YOLLARINDA” ƏSƏRİ
İSTİQLAL MƏFKURƏSİ İLƏ BOLŞEVİK ZEHNİYYƏTİNİN QARŞIDURMASI
KONTEKSTİNDƏ**

Əfəndiyeva Aysel Rasim qızı
Azərbaycan MEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin elmi işçisi
ORCID ID: 0000-0003-4319-1655
aysel.efendiyeva@gmail.com

Xülasə: Azərbaycan mühacirət nəsrində 1920-ci illərin əvvəllərində sovet Rusiyasındakı ictimai-siyasi proseslərin, ideoloji mücadilənin, vətəndəki istiqlal hərəkatının müəyyən səhnələrinin əks etdirilməsi baxımından diqqət çəkən əsərlərdən biri də “Odlu yurd” dərgisində Dəmirçioğlu imzası ilə dərc olunmuş “Moskva yollarında” adlı xatirələrdir. Məqalədə sözügedən xatirələr Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” adlı əsəri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunaraq, müəyyən qənaətlər hasil edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin xatirələri barədə müəyyən araşdırmalar aparılsa da, Dəmirçioğlunun sözügedən xatirələri mühacirətşünaslığın diqqətindən kənarda qalmışdır. Bu məqalədə ilk dəfə olaraq, “Moskva yollarında” adlı xatirələrin təhlilinə cəhd edilmiş, eyni zamanda Dəmirçioğlu imzasının konkret faktlar əsasında Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə məxsus olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: mühacirət ədəbiyyatı, bədii-fəlsəfi nəsr, Moskvaya səfər, sovet rejimi, totalitarizm.

Key words: emigrant literature, literary-documentary prose, visit to Moscow, soviet regime, totalitarianism.

Ключевые слова: эмигрантская литература, художественно-философская проза, визит в Москву, советский режим, тоталитаризм.

Azərbaycan mühacirət nəsrində 1920-ci illərin əvvəllərində sovet Rusiyasındakı ictimai-siyasi proseslərin, ideoloji mücadilənin, vətəndəki istiqlal hərəkatının müəyyən səhnələrinin əks etdirilməsi baxımından diqqət çəkən əsərlərdən biri də “Odlu yurd” dərgisində Dəmirçioğlu imzası ilə dərc olunmuş “Moskva yollarında” adlı xatirələrdir [1]. Biz daha öncə çap olunmuş məqalələrimizdə Dəmirçioğlu imzası ilə “Yeni Kafkasya”da verilmiş “Zərif Əfəndi” [2] və “Bu günün xatirəsi” [3] adlı əsərlərdən bəhs edərək həmin yazılarda işğala nifrət, istiqlala məhəbbət duyğularının qabarıq şəkildə təsvir olunduğunu qeyd etmişdik. Mövzu, mündəricə fərqi olsa da, eyni ruh müəllifin “Moskva yollarında” adlı xatirələrinə də hakimdir. Sözügedən xatirələr M.Ə.Rəsulzadənin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” [4] adlı əsəri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunaraq, müəyyən qənaətlər hasil edildi. M.Ə.Rəsulzadənin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” ilə Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” xatirələrinin müqayisəli təhlili bir sıra ciddi qənaətlərə gəlməyə imkan verir: Hər şeydən öncə, hər iki əsərdə Stalinin təşəbbüsü ilə Məhəmməd Əmin bəyin və məsləkdaşı, əmisi oğlu Məhəmməd Əli Rəsulzadənin Moskvaya aparılması zamanı yol boyu qatarda cərəyan edən olaylardan bəhs olunur. İkincisi, hər iki xatirədə fərqli üsullarla, lakin eyni dərəcədə – kəskin şəkildə sovet rejimi, onun milli siyasəti tənqid olunur. Növbəti, hər iki əsərdə “dünyanın ən böyük imperatorluğunun ən böyük diktatoru” [4, s.10] Stalinə xas bəzi cizgilər öz əksini tapır. Eyni zamanda, xatirələrin ikisində də Nəriman Nərimanovun da portretinə ştrix vurulur – birincidə loyal, ikincidə düşmən münasibət açıq-aydın hiss olunur. Və nəhayət, hər iki əsər aktuallığını bu gün də saxlayır. Lakin “Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” barədə müəyyən araşdırmalar aparılsa da, Dəmirçioğlunun sözügedən xatirələri mühacirətşünaslığın diqqətindən kənarda qalmışdır. Bu mə-

qələdə ilk dəfə olaraq, “Moskva yollarında” adlı xatirələrin təhlilinə cəhd edilmişdir. Biz bu zaman sahə üzrə mövcud tədqiqatların metodologiyasını əsas götürmüş, onların elmi-nəzəri qənaətlərindən bəhrələnmişik. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, o cümlədən mühacirət nəsr xalqımızın zəngin ədəbi-mədəni, fəlsəfi düşüncə və ənənələrini, dəyərli arzu-istəklərini, milli-mənəvi hiss və duyğularını özündə ehtiva etdiyi üçün bu irs günümüzdə də aktualdır, eyni zamanda əhəmiyyətlidir. Bolşevik Rusiyasının hərbi təcavüzü nəticəsində istiqlaliyyətlərini itirmiş digər xalqların mühacirət ədəbiyyatında totalitar sovet rejiminin ifşasının aparıcı mövzulardan olduğunu vurğulayan N.Cabbarlı bu qəbildən olan əsərlərə Azərbaycan mühacirətinin bədii irsində kifayət qədər nümunəyə rast gəldiyini qeyd edir və yazır: “*A.İldırımın, Ə.Volkanın, H.Dönməzin, T.Atəşlinin şeirlərində, A.Dağlının nəsr və dram əsərlərində, M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Yurdsevarin, N.Şeyxzamanlının, B.E.Ağaoğlunun, M.Altunbayın xatirələrində bolşevizmin, Stalin diktaturasının törətdiyi qanlı cinayətlər bədii əksini tapmış, repressiya, deportasiya, soyqırımı siyasətinin insanlığa zidd mahiyyəti açıqlanmışdır. Bu mövzuda yazılmış ən dəyərli əsərlərdə müəlliflər sovet totalitarizminin mənfurluğunu ifşa etməklə yanaşı, özlərinin demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət ideallarını, insan haqlarına, vətəndaş azadlıqlarına hörmətə söykənən açıq cəmiyyətə dair baxışlarını bədii sözlərin gücü ilə ifadə etmişlər. Bununla da totalitarizmin, diktaturanın, müstəmləkəçiliyin ifşası və inkarı yolu ilə demokratik dəyərlərin, insan hüquqlarının, milli istiqlalın üstünlüyü təsdiq və təsbit edilmişdir*” [5, s.73]. Heç şübhəsiz ki, “Moskva yollarında” əsəri bu missiyaya xidmət edən nümunələrdən biridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri”nin “Moskva yolunda” fəslə ilə “Moskva yollarında” adlı xatirələrin məzmunu bənzərdir, hər iki əsərdə eyni hadisədən – M.Ə.Rəsulzadənin və silahdaşının Stalinlə Moskvaya gətməsindən bəhs edilir. Doğrudur, birinci əsər irihəcmli, hadisələr daha əhatəli, təfəssilatı ilə verilir, ikinci daha yığcamdır, obrazlı desək, qatardan kənara çıxılmaz, bütün hadisələr iki vəqonda “Stalinin salon vəqonunda” və “xüsusi vəqonda” cərəyan edir. Şərti olaraq iki hissəyə (“Stalinin salon vəqonu” və “xüsusi vəqon”da cərəyan edən hadisələr) bölə biləcəyimiz “Moskva yollarında” belə başlayır: “1920 sənəsinin qış ibtidalları idi..... ..Bizi, Rəsulzadə Mehmet Əmin bəylə bəni Stalin kəndi nəzarəti altında Moskvaya sürməyi daha müvafiq bulmuşdu. Nə isə buna da təşəkkür etməliydi. Başqa dürlü də ola bilirdi ya!” [1, s.59]. M.Ə.Rəsulzadənin “Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” əsərinin “Moskva yolunda” adlı fəslə bir neçə sərlövhədən ibarətdir. Bu fəsil də təxminən eyni şəkildə başlayır: “*Bir az sonra müstəvilərin şaqraq qəhqəhələri, yerlilərin də həzin və mütəəssir baxışları arasında tren hərəkət ediyor. Moskva yolundayız. Normal şərtlər daxilində beşinci gün Moskvada bulunacaq olan tren, şimdi ən az on beş gün yol gedəcəkdir*” [4, s.45]. Stalinin “salon vəqonu”, “xüsusi vəqon” hər iki əsərdə eyni cür təsvir edilir, hər iki xatirədə Stalinlə dialoq süjetin əsasını təşkil edir, qatardan Bakıdan Moskvaya 15 gün ərzində gedildiyi və s. kimi oxşar məqamlar var. Süjet və epizodlar fərqli olsa da, hər iki əsərin ideyası üst-üstə düşür. N.Cabbarlı M.Ə.Rəsulzadənin xatirələri barədə fikir yürüdərkən bu qənaətə gəlir ki, müəllifin “*sözü gedən xatirələri qələmə almaqda və onları geniş oxucu kütləsinə təqdim etməkdə məqsədi özünün bilavasitə iştirakçısı olduğu siyasi proseslərin və Stalinlə şəxsi görüşlərinin təsviri fonunda bir daha stalinizmin, sovet totalitarizminin əsl simasını göstərmək, onun antibəşər mahiyyətini ifşa etmək olmuşdur*” [5, s. 92]. Dəmirçioğlunun “Moskva yollarında” xatirələri də eyni məramla xidmət etmişdir – desək, yanılmırıq. Aşağıda məqalədən gətirəcəyimiz bircə sitat bolşevizmin, rus işğalının bütün çirkinliklərini üzə çıxarır: “*Yolda mütəmadiyən Azərbaycandan Rusiyaya yük dolusu vəqonlar keçiyordu. Bunlar Bakının ticarət depolarında, anbarlarda, mağaza və ticarətxanalarda, gömrük və istasyonlarda, hətta xüsusi evlərdə olan petrol, qaz, benzin, yun, şəkər, əşya, buğday, yağ, pirinç, qumaş, hətta məktəb iskamiyələrinə qədər olan şeylərdi. Həpsi “Leninə qızıl hədiyyə” olaraq Bakı “proletarı” tərəfindən göndərilməkdə idi.*

Bunlara müqabil Rusiyadan Azərbaycana qatarlar dolusu rus əsgəri gəlib keçiyordu” [1, s.59]. Bu xatirələrdə də müəllif M.Ə.Rəsulzadə kimi Stalin obrazına, xarakterinə uyğun cizgiləri, qaniçənliyi, cahangirliyi, hökmranlıq iddialarını ustalıqla işıqlandırır. Əsər diktatorun, rejimin tənqidinə həsr olunmuş mükəmməl bədii-sənədli nəsr nümunəsidir. Stalinin hüsurunda insanların hansı vəziyyətə düşdüklerini, hansı hisslər keçirdiklərini təsəvvür etmək çətin deyil. Hətta Nəcibə Bağırzadə özünün “Azərbaycan həsrəti” adlı kitabında adını xatırlamadığı yaşlı bir həmsöhbətinin sürgün illərinin əziyyət və dəhşətlərindən danışdığını yazır və əlavə edir ki, “o, hər dəfə Stalinin adını çəkəndə özündən ixtiyarsız səksəkəylə qapıya baxırdı” [6, s.23]. Bu sətirələr insanların qəlbində Stalin xofunun onun ölümündən sonra belə yaşadığını bir daha qabarıq şəkildə ifadə edir. Xatirələrin müəllifi isə onunla açıq-aydın hiss olunan kinayə, rişxəndlə danışır. Rostov stansiyasında Stalindən bu qədər rus əsgərinin Qafqaza nə üçün göndərildiyinin səbəbini soruşan xatirələr müəllifinə Stalinin cavabı qısa olur: *“Bunlar, dedi, Gürcüstanı burjuaların pəncəsindən xilas etmək üçün gediirlər”* [1, s.60]. Amma dialoq bununla bitmir. Qarşı tərəf İran şairi Sədidən misal gətirərək, sonda da Stalinə kinayə ilə, həm də çox məntiqli cavab verir: *“Bir çoban bir qoyunu qurdun əlindən qurtarmış, fəqət evinə götürdükdən sora başını kəsmiş. Qoyunun ruhu çobana gözükarək demiş ki:*

– *Sən bəni qurdun pəncəsindən qurtardın, amma kəndin benim qurdum oldun. Və əlavə etdim ki:*

– *Azərbaycan göz önündə... Bu götürülməkdə olan mallara müqabil Azərbaycana bir quruluş belə vermiyirsiniz. Halbuki Avropa burjuası aldığı hər şeyə müqabil para veriyor. Siz Gürcüstanı da böylə mi qurtaracaqsınız?”* [1, s.60].

Stalinin gülərək “Batumsuz Bakı heç bir işə yaramaz. Biz Ağ dənizə yol açmaq üçün mütləq Qara dənizə çıxmalıyıq” – cümləsindən sonra həmsöhbətin istehzalı cavabı ləngimir: “Ağ dənizə çıxmaq üçün daha iləri getmək lazım gələcək, qalibə.”

Stalin geri çəkilib: “Yox, o qədər irəli getməyiz” – deyir.

“Moskva yollarında” xatirələrinin “xüsusi vaqon”da cərəyan edən ikinci hissəsi sərnişinlərin – müəllif, Serqo Orconikidze və Nəriman Nərimanovun arasındakı gərgin dialoq üzərində qurulmuşdur. Dəmirçioğlu Moskvada bir ay qaldıqdan sonra yenə Azərbaycana döndüyünü qeyd edir və yazır: *“Bu dəfə Qafqazyadakı rus Qızıl Orduları baş müfəttişi Serqo Orconikidzenin xüsusi vaqonundayız. Bunun vaqonunda Moskvada vüqu bulan bir kommunist konqresindən Bakıya dönməkdə olan Nəriman Nərimanov və bir çox Azərbaycan kommunistləri dəxi vardı* [1, s.60]. “Stalinlə ixtilal xatirələri”ndə qeyd olunur ki, Stalin Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə Bakıya qayıdaraq, Məhəmməd Əminin İran inqilabı haqqında xatirələrinə dair materialları gətirməyi tapşırırmışdı. Məhəmməd Əli də məhz sözügedən qurultayın, yəni mart ayının 18-23-də Rusiya Kommunist Partiyasının Moskvada keçirilən 8-ci qurultayının iştirakçıları ilə birlikdə Bakıya qayıdır. “Kontr revolyusioner müsəvatçı Məhəmməd Əlini aralarında Orconikidze, dr. Nəriman Nərimanov, Qorxmazov, Ter-Mikaelyan və sairələri kimi qafqaziyalı bolşevik kodamanları bulunan 8-ci Kommunist Partisi konqresi deleqələrini götürən özəl tren bəkləyib durmalıdır” [4, s.73]. Həmçinin “Moskva yollarında” xatirələrində də haqqında danışdığımız şəxslərdən başqa heç bir mühacirin həmin vaqonda olmasına dair fakt yoxdur. Odur ki, bütün bunlara əsaslanaraq, Dəmirçioğlu imzasının Məhəmməd Əli Rəsulzadəyə məxsus olduğu qənaətinəyik. Müəllif iki-üç cümlə ilə Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyətinin qurucularından olan qəddar S.Orconikidzeni oxuculara tanıdır: *“... Bakı ətrafında, hətta İranda bərabərcə ixtilal hərəkətlərinə iştirak etdiyimiz bu Serqo şimdi kosmopolit, rus süngüsünə dayanan bir kommunistdir. Halbuki o zaman bizi dost və hətta arkadaş edən rusluğa, rus hakimiyyətinə, rus süngüsünə və Rusiyaya qarşı olan müştərək duyğularımız idi. İkimiz də Qafqazyanın oğlu idik... Və biz Qafqazı Rusiyanın əsarətindən qurtarmaq üçün çarpışıyırdıq”* [1, s.60]. S.Orconikidzeni “Stalinin sağ əli” adlandıran müəllif göstərir ki, vaxtı ilə Serqo çar Nikolaya qarşı

mübarizə aparırdı, indi isə o, vaxtı ilə çar ordularının çeynədiyi Azərbaycanı çeynəməkdə olan qızıl rusların başında durur. Dəmirçioğlu yazır: *“1920 sənəsi mayıs və haziran üsyanlarında Gəncəni qanına qəltan edən bu qızıl ordu eynən 1804 sənəsindəki rus məzalimini təkrarlamışdı. Tuhəfdir, o zaman dəxi Cavad xanın Gəncəsinə qarşı hərbi edən ruslara Serqo gibi ruslaşmış bir gürcü, knyaz Sisyanov kumanda etməkdə idi”* [1, s. 61]. “Xüsusi vaqon”dakı söhbətin kulminasiya nöqtəsi sənişinlər arasındakı mübahisə olur. Xatirələr müəllifi N.Nərimanovdan soruşur ki, Azərbaycanda sovet hökumətinin rəisi kimi məmləkətdə qarət, talan və qətlamlara niyə yol verir. N.Nərimanov “nə edim, mənə dinləyən yoxdur” – cavabını verir. Müəllif yazır: *“Serqo Orconikidze buna qızdı: – ... Hayır, yoldaş Nəriman, bu sözlərlə kəndini məsuliyyətdən qurtaramazsın. Sözləri dinlənməyən bir rəisi-hökumət, məmləkətinin fəlakətinə iştirak etməmək və məsuliyyətdən qurtarmaq üçün istefa verir, işdən çəkilir – dedi”* [1, s. 61]. Bu, əslində Azərbaycanın de-yure rəhbəri olub, lakin heç bir səlahiyyətə sahib olmayan N.Nərimanovun faciəsidir desək, heç də yanılmırıq. Əlbəttə, xatirələrin sonunda müəllifin N.Nərimanovun ünvanına söylədiyi “Nəriman Azərbaycanın bütün fəlakətlərində iştirak etdi, on minlərlə edamlara imza atdı, xalqın bütün sərvətini Moskvaya hədiyyə etdi, Azərbaycanın şərəf, namus və heysiyyətini ləkələyən saysız-hesabsız müqavilələrə imza atdı, mövqe, sandalya xəstəsi idi” kimi ittihamları istiqlal mücahidinin üsyanıdır. Hələ bu xatirələrdən xeyli əvvəl – 1925-ci ildə “Yeni Kafkasya”da N.Nərimanovun vəfatı ilə bağlı imzasız dərc olunmuş “Nəriman Nərimanov” adlı məqalədə də [7] onun “bolşevik “Hümmət” qrupunun rəisi sifəti ilə müsəlmanlara elani-hərb edən bolşevik daşnaksütun zümrəsi daxilində qaldığı”, verdiyi təzkirələrlə yüzlərlə məsum gəncin güllələndiyi, başda Azərbaycan nefti olmaq üzrə, bütün məmləkətin talan olunub Rusiyaya daşındığı qeyd olunur. Maraqlıdır ki, qəzəblə qələmə alınan məqalənin sonunda müəllif sanki N.Nərimanovun halına acıyır və məqaləni belə bitirir: ... “ kəndisinin suyu sıxılmış bir limon halına gətirildiyi hisslə son günlərini mənəvi bir sıxıntı içində keçirmiş və dünyadan bu üzüntü ilə getmişdir” [7, s.203]. N.Nərimanovun “xidmətləri və xəyanəti” mövzusu günümüzdə də aktualdır, mübahisə predmetidir. Tarixçilərin bir qismi onun xidmətlərini şişirdir, bəziləri də N.Nərimanovu Azərbaycanın başına gətirilən bütün bəlaların baiskarı hesab edir. “Görkəmli ictimai-siyasi xadim, böyük ədib” adlı sənədlər toplusunda [8] N.Nərimanovun fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra maraqlı tarixi mənbələr əksini tapmışdır. N.Nərimanovun “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” adı ilə Mərkəzi Komitəyə, İ.V.Stalinə, surətini L.D.Trotskiyə, K.B.Radekə ünvanladığı məxfi məktubda Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı olduğu açıq-aşkar görünür [8, s.16], Leninə yazdığı məktubda isə o, “ Əziz Vladimir İliç, məgər “Müstəqil Azərbaycan” Sizin dilinizdən çıxmamışdırmı” [8, s.54] – deyər dünya proletariatını vədinə əməl etməməkdə qınayır. Kitabın “Qarabağ məsələsinə dair sənədlər” bölməsində verilən “RKP Qafqaz bürosu Plenumunun axşam iclasının 11 nömrəli protokolundan çıxarış”ı [8, s.55-56] onu deməyə tam əsas verir ki, “Qarabağı Azərbaycanın hüddudunda saxlamaq” məsələsində ermənilərin və ermənipərəst qüvvələrin bütün söylərinə baxmayaraq, N.Nərimanovun sayəsində iclasda “Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in hüddudlarında saxlanması” qərara alınır. Bununla belə, bir sıra mütəxəssislər N.Nərimanovun Moskvanın əmrini yerinə yetirən məmur olduğu qənaətinədir. M.Ə.Rəsulzadəyə gəlincə, o da “Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri”ndə N.Nərimanovun külli-ixtiyar sahibi olmadığını, hər faciənin arxasında Moskvanın durduğuna işarə vurur. Xatirələrdə N.Nərimanovdan söz açılanda ən azı o, düşməncəsinə, kəskin ifadələrlə ittiham edilmir. Əksinə, M.Ə.Rəsulzadə əsərində dəfələrlə N.Nərimanovun adını çəkir, həmişə də onun sözünün önündə mütləq “doktor” sözünü yazır. Əsərin “Həbsxanada Stalinlə baş-baş” sərlövhəsində Stalinlə mübahisə zamanı diktatorun sonuncu cümləsi də baş verən faciələrdə Moskvanın rolunun həlledici olduğunu üzə çıxarır: “Stalin: ...

– Pəki, amma siz kiçik bir məmləkətsiniz, kəndi başınıza müstəqil olaraq kəndinizi idarə edəməzsiz; başqa böyük bir dövlətlə, nə də olsa, anlaşmanız lazım gəlir, dedi; bən:

– Bu təqdirdə biz yenə böyük qonşumuz olan sizinlə anlaşırdıq, fəqət Nərimanın anlaşıdığı tərzdə deyil, dedim.

Stalin güldü:

– Nərimanımı bizimlə, yoxsa bizmi Nərimanla anlaşırdıq?! – dedi” [4, s.38-39].

“Moskva yollarında” istər özündən əvvəlki, istərsə də sonrakı dövr Azərbaycan mühacirət bədii-sənədli nəsr nümunələrindən ideya, mövzu, üslub və döyüşkənliyi ilə fərqlənən örnək əsərlərdəndir. Xatirələr ötən əsrin 20-30-cu illər mühacirlərin mücadilə mənzərəsi haqqında təssəvvürü xeyli genişləndirir, təəssüratı zənginləşdirir. Əsərdə “*ən qorxunc rus çarlarına nəsisib olmayan bir iqtidarla 30 yıla yaxın bir müddətdə sovet imperatorluğundakı iki yüz milyon insanın müqəddəratına hökm edən, yer yuvarlağının üçdə birini kontrolu altına almış bulunan, bütün dinləri inkar edən kommunist dininin bir peyğəmbəri sayılan, totalitarlar totalitari bir rejimin ən böyük müəssili Stalini, onun nasıl bir demaqoq, bir diplomat, bir diktator və nasıl bir terrorist, bir ixtilalçı, bir marşal, bir general, fironlara, Neronlara, Çingizlərə rəhmət oxutduran bir tiran, bir qızıl çar*” [4, s.10] ın kiçik, amma yadda qalan portreti yaradılmışdır. Xatirələrdə istiqlal məfkurəsi, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi, suverenliyi ideyası ilə bolşevik zehniyyətinin qarşıdurması açıq-aydın görünür. Məhəmməd Əmin bəy və müəllifin özü istiqlal məfkurəsini, qarşı tərəf, o cümlədən Stalin, S.Orconikidze N.Nərimavov isə bolşevik zehniyyətini təmsil edirlər. N.Nərimanov Azərbaycanın əbədi səadətini sovet Rusiyasına bağlılıqda [9, s.5], Məhəmməd Əmin bəy başda olmaqla, müsavətçilər isə tam müstəqillikdə görürdülər. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin N.Nərimavova mənfi münasibəti də məhz ideoloji zəmində idi, şəxsi qərəzdən deyil, təqib etdikləri ideyaların antoqonizmindən qaynaqlanırdı.

“Moskva yollarında” xatirələri işğalçı bolşevik rejiminin mahiyyətini bütün çılpalığı ilə təqdim etməsi, eyni zamanda milli istiqlal məfkurəsinin təbliği və təşviqi baxımından qiymətli bədii-sənədli nəsr örnəyidir və bu məziyyətləri ilə sovet hakimiyyəti illərində olduğu kimi, hazırkı müstəqillik dövrümüzdə də aktualdır. Övladlar ata-babalarının keçdiyi şərəfli yolla tanış olur, onları ehtiramla xatırlayır, istiqlalın dəyərini dərk edirlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, Böyük Zəfərin memarı İlham Əliyev çıxışlarında tariximizi öyrənməyin, ondan nəticə çıxarmağın nə qədər vacib olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. Bu cür xatirələr də maraqlı tarixi mənbədir, tədqiqi və təbliği vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Demirçioğlu. Moskva yollarında // İstanbul: Odlu yurt, yıl 3 (27 nisan 1931). sayı 2 (27), 59-61.
2. Demirçioğlu. Zərif Efəndi (“Acı hatıralar” silsiləsindən) // – İstanbul: “Yeni Kafkasya” mec., – yıl 2 (1924-1925). sayı 15, – s. 14. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr) // – Bakı: TEAS PRESS, – c. 2. – 2018. – s.239-240.
3. Demirçioğlu. Bugünün hatırası // İstanbul: “Yeni Kafkasya” mec., yıl 2 (1924-1925). sayı 17, s.15-17. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr) // Bakı: TEAS PRESS, c. 2., 2018. s.271-272.
4. Resulzadə M.E. Bir türk milliyətçisinin Stalin’le ihtilal hatıraları // – İstanbul: Turan Yayıncılık, – 1997. – 120 s.
5. Cabbarlı N. Azərbaycan mühacirət nəsr. Bakı: Elm və təhsil, 2011.140 s.
6. Bağırzadə N. Azərbaycan həsrəti. – Bakı: OL, – 2013. – 72 s.
7. Nəriman Nərimanov // İstanbul: “Yeni Kafkasya” mec., yıl 2 (1924-1925). sayı 13, s. 10-11. / “Yeni Kafkasya” (transliterasiyalı nəşr) // Bakı, c. 2. 2018. s.202-203.
8. Əhmədov T. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, böyük ədib. Bakı, 2010. 160 s.
9. Sovet hakimiyyəti uğrunda (xatirələr məcmuəsi) / Bakı, – 1967. – 258 s.

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ ДЕМИРДЖИОГЛУ “ПО ДОРОГАМ МОСКВЫ” В
КОНТЕКСТЕ ПРОТИВОСТОЯНИЯ ИДЕОЛОГИИ НЕЗАВИСИМОСТИ И
БОЛЬШЕВИСТСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ**

Эфендиева Айсель Расим кызы

Резюме

Одним из значимых произведений азербайджанской эмигрантской прозы с точки зрения отражения происходящих в Советской России в начале 20-х годов общественно-политических процессов, идеологической борьбы и движения за Независимость являются воспоминания Демирчиоглу “По дорогам Москвы”, опубликованное на страницах журнала “Одлу Юрд”. В статье предпринят сравнительный анализ вышеупомянутых воспоминаний с произведением М.Э.Расулзаде “Воспоминания турецкого националиста о противоречиях со Сталиным”, на основании чего сделаны определенные выводы. Несмотря на то, что мемуары М.Э.Расулзаде исследованы в достаточной мере, произведение Демирчиоглу оставалось вне поля зрения эмигрантологии.

**DEMIRCIOGLU'S WORK "ON THE ROADS OF MOSCOW" IN THE
CONTEXT OF THE CONFLICT BETWEEN INDEPENDENCE IDEOLOGY AND
BOLSHEVIK MENTALITY**

Efendiyeva Aysel Rasim

Summary

One of the notable works in Azerbaijani emigration prose from the point of view of reflecting the socio-political processes, ideological struggle, and certain scenes of the independence movement in the homeland in Soviet Russia in the early 1920s is the memoirs titled “On the roads of Moscow” published in “Odlu Yurd” magazine under the signature of Demircioglu. The article analyzes the mentioned memoirs in a comparative manner with the work of Muhammad Amin Rasulzadeh “Memories of the revolution of a turkish nationalist with Stalin” and draws certain conclusions. Although certain studies have been carried out on the memoirs of M.A.Rasulzade, the mentioned memories of Demircioglu have remained outside the attention of emigration studies.

Rəyçi: f.e.d. Abid Həmid oğlu Tahirli

Daxil olma tarixi 20 fevral 2023-cü il